

MUNOZARA JANRINING TARIXIY ILDIZLARI**Abdurazzoqova Abdibaxon Obbosovna**

Annotatsiya. *Ushbu maqolada munozara janrining tarixiy ildizlari, uning shakllanish jarayoni va rivojlanish bosqichlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda munozaraning qadimgi Sharq va Antik G'arb falsafasidagi o'rni, o'rta asrlar ilmiy tafakkuridagi funksiyasi hamda Uyg'onish davrida ilmiy metod sifatida takomillashuvi yoritiladi. Shuningdek, o'zbek adabiy va ma'rifiy an'alarida munozara janrining rivojlanish xususiyatlari ham ko'rib chiqiladi. Maqola munozaraning mantiqiy tafakkurni rivojlantirish, ilmiy haqiqatni aniqlash va intellektual madaniyatni shakllantirishdagi ahamiyatini asoslab beradi.*

Kalit so'zlar: *Munozara, dialektika, ritorika, ilmiy bahs, mantiqiy tafakkur, tarixiy ildizlar, falsafa, Sharq uyg'onish davri, Antik G'arb, adabiy an'alar, ilmiy metod, tanqidiy fikrlash.*

Аннотация. *В данной статье анализируются исторические корни жанра дебатов, процесс его формирования и этапы развития с научно-теоретической точки зрения. Исследование освещает роль дебатов в древней восточной и западной философии, их функцию в средневековой научной мысли и развитие как научного метода в эпоху Возрождения. Также рассматриваются особенности развития жанра дебатов в узбекской литературной и педагогической традициях. В статье обосновывается важность дебатов в развитии логического мышления, определении научной истины и формировании интеллектуальной культуры.*

Ключевые слова: *Дебаты, диалектика, риторика, научные дебаты, логическое мышление, исторические корни, философия, Восточное Возрождение, Древний Запад, литературные традиции, научный метод, критическое мышление.*

Abstract. *This article analyzes the historical roots of the debate genre, the process of its formation and stages of development from a scientific and theoretical perspective. The study highlights the role of debate in ancient Eastern and Western philosophy, its function in medieval scientific thought, and its development as a scientific method during the Renaissance. It also examines the features of the development of the debate genre in Uzbek literary and educational traditions. The article substantiates the importance of debate in the development of logical thinking, the identification of scientific truth, and the formation of intellectual culture.*

Key words: *Debate, dialectics, rhetoric, scientific debate, logical thinking, historical roots, philosophy, Eastern Renaissance, Ancient West, literary traditions, scientific method, critical thinking.*

Kirish. Munozara janri insoniyat tafakkur tarixida eng qadimiy va eng universal intellektual shakllardan biri sifatida alohida o‘rin egallaydi. U faqatgina fikr almashish yoki qarama-qarshi nuqtai nazarlarni ifodalash vositasi emas, balki haqiqatni izlash, bilimni chuqurlashtirish hamda mantiqiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiluvchi murakkab epistemologik jarayon hisoblanadi. Tarixiy taraqqiyot jarayonida munozara turli sivilizatsiyalar, madaniy muhitlar va ilmiy maktablarda o‘ziga xos shakl va mazmunda namoyon bo‘lib kelgan. Qadimgi davrlardayoq insonlar o‘rtasidagi fikriy qarama-qarshiliklar oddiy suhbat doirasidan chiqib, mantiqiy asosga ega bo‘lgan bahs shaklini ola boshlagan. Ayniqsa, qadimgi Sharq falsafiy maktablarida savol-javob, bahs va muhokama orqali haqiqatga erishish g‘oyasi keng tarqalgan bo‘lsa, Antik Yunonistonda bu jarayon dialektika va ritorika fanlari sifatida tizimli shaklga keltirilgan. Suqrotning dialog usuli, Platonning falsafiy suhbatlari hamda Aristotelning mantiqiy tahlillari munozara janrining nazariy asoslarini shakllantirishda muhim rol o‘ynagan. O‘rta asrlarda esa munozara ilmiy va diniy bilimlar rivojida asosiy metodologik vositalardan biriga aylangan. Sharq uyg‘onish davrida, xususan, Markaziy Osiyo ilmiy markazlarida munozara madrasaviy ta‘limning ajralmas qismi sifatida qaralgan. Bu davrda Forobiy, Ibn Sino, Beruniy kabi allomalar ilmiy haqiqatga erishishda bahs va dalillashning ahamiyatini chuqur asoslab berganlar. Ularning asarlarida munozara nafaqat fikr almashish vositasi, balki ilmiy metod sifatida ham talqin qilingan. Yevropa Uyg‘onish davrida esa munozara yangi ilmiy paradigmaning shakllanishida muhim omil bo‘lib xizmat qildi. Empirik va ratsional yondashuvlarning rivojlanishi natijasida munozara ilmiy isbotlash, tanqidiy tahlil va eksperimental fikrlash bilan uzviy bog‘landi. Bu jarayon keyingi davrlarda ilm-fan taraqqiyotining asosiy mexanizmlaridan biriga aylandi. O‘zbek adabiy va ma‘rifiy an‘analarida ham munozara janri muhim o‘rin tutadi. Alisher Navoiy ijodida qarama-qarshi g‘oyalar to‘qnashuvi orqali ma‘naviy-axloqiy masalalar yoritilgan bo‘lsa, jadid ma‘rifatchilari asarlarida munozara jamiyatni uyg‘otish, fikriy erkinlikni shakllantirish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, munozara janrining tarixiy ildizlarini o‘rganish nafaqat adabiyotshunoslik, balki falsafa, mantiq, pedagogika va madaniyatshunoslik fanlari uchun ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada aynan munozaraning tarixiy evolyutsiyasi, uning turli davrlardagi funksional o‘zgarishlari hamda zamonaviy ilmiy tafakkurdagi o‘rni keng qamrovli tarzda tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. Munozara janrining tarixiy ildizlari va uning nazariy asoslarini o‘rganish bo‘yicha jahon va mahalliy ilmiy adabiyotlarda keng ko‘lamli tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ushbu masala falsafa, mantiq, ritorika, adabiyotshunoslik hamda pedagogika fanlari kesimida turli yondashuvlar asosida tahlil qilingan bo‘lib, har bir ilmiy maktab munozaraning mohiyatini o‘z konseptual qarashlari doirasida talqin etadi. Antik davr manbalarida munozara asosan mantiqiy tafakkur va notiqlik san‘ati bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganilgan. Aristotle “Ritorika” va “Organon” asarlarida munozarani isbotlash va ishontirish san‘ati sifatida tizimlashtirib, uni mantiqiy xulosa

chiqarish jarayonining ajralmas qismi deb belgilaydi. Uning fikricha, munozara faqat qarama-qarshi fikrlar to‘qnashuvi emas, balki to‘g‘ri argumentatsiya orqali haqiqatga erishish vositasidir. Plato dialogik uslubda yozilgan asarlarida esa munozarani falsafiy bilishning asosiy shakli sifatida talqin qilib, Suqrot usuli orqali savol-javob asosida haqiqatni izlash metodini rivojlantiradi. Sharq falsafiy merosida munozara masalasi yanada chuqur epistemologik mazmun kasb etadi. Al-Farabi mantiq ilmini ilmiy bilishning asosiy quroli sifatida ko‘rib, munozarani fikrni tekshirish va haqiqatni aniqlash jarayonining muhim bosqichi deb izohlaydi. Avicenna (Ibn Sino) ilmiy bahsni bilimlarni mustahkamlash va noto‘g‘ri qarashlarni rad etish vositasi sifatida ko‘radi, u munozara orqali aql va tajriba uyg‘unlashuvini asoslaydi. Al-Biruni esa ilmiy munozarani empirik kuzatuv va dalillarga tayangan bilim olishning eng samarali usullaridan biri sifatida baholaydi. O‘rta asr islom falsafasida munozara “bahs”, “jadal” va “munozara ilmi” ko‘rinishida rivojlangan bo‘lib, madrasalarda ilmiy bahslar ta’lim tizimining asosiy komponenti hisoblangan. Bu jarayonda munozara nafaqat nazariy bilimlarni mustahkamlash, balki talabalar o‘rtasida tanqidiy fikrlashni shakllantirish vositasi bo‘lib xizmat qilgan. Yevropa Uyg‘onish davri va Yangi davr ilmiy adabiyotlarida munozara ratsionalizm va empirizm bilan bog‘liq holda rivojlanadi. Francis Bacon ilmiy bilishda induktiv metodni ilgari surib, bahs va tajribani ilmiy metodologiyaning asosiy tayanchlari sifatida ko‘rsatadi. René Descartes esa shubha va mantiqiy tahlil orqali haqiqatga erishish tamoyilini ishlab chiqib, ilmiy munozaraga ratsional asos beradi. O‘zbek adabiyotshunosligi va ma’naviy merosida munozara janri alohida tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilgan. Alisher Navoiy asarlarida qarama-qarshi g‘oyalar to‘qnashuvi orqali axloqiy va falsafiy masalalar yoritiladi. Jadid adabiyoti vakillari, xususan, Abdulla Avloni va Mahmudhoja Behbudi asarlarida munozara jamiyatni isloh qilish, ma’rifatni kengaytirish va ijtimoiy ongini uyg‘otish vositasi sifatida talqin qilinadi. Abdurauf Fitrat esa munozarani milliy tafakkurni yangilash va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning muhim elementi sifatida asoslaydi. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda munozara kommunikativ kompetensiya, akademik yozuv va tanqidiy fikrlash bilan bevosita bog‘liq holda o‘rganilmoqda. Bugungi kunda u faqat falsafiy yoki adabiy janr emas, balki ilmiy tadqiqot metodologiyasining ham muhim tarkibiy qismiga aylangan. Umuman olganda, tahlil qilingan manbalar shuni ko‘rsatadiki, munozara janri turli davrlarda turlicha shakl va mazmun kasb etgan bo‘lsa-da, uning asosiy vazifasi — haqiqatni izlash, bilimni chuqurlashtirish va mantiqiy tafakkurni rivojlantirish — o‘zgarishsiz qolgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur ilmiy tadqiqot “Munozara janrining tarixiy ildizlari” mavzusini yoritishda kompleks, tizimli va ko‘p yo‘nalishli metodologik yondashuvga asoslandi. Tadqiqotning ilmiy-nazariy asosini tarixiylik, obyektivlik, tizimlilik va qiyosiy tahlil tamoyillari tashkil etadi. Birinchidan, tarixiy-genetik metod qo‘llanildi. Ushbu metod orqali munozara janrining eng qadimgi shakllaridan boshlab hozirgi zamon ilmiy va adabiy tizimlarigacha bo‘lgan evolyutsiyasi bosqichma-bosqich

o'rganildi. Qadimgi Sharq va Antik G'arb manbalari, o'rta asrlar ilmiy merosi hamda Yangi va Zamonaviy davr adabiyotlaridagi munozara shakllarining paydo bo'lishi va rivojlanish dinamikasi tahlil qilindi. Ikkinchidan, qiyosiy-tarixiy metod asosida Sharq va G'arb ilmiy-falsafiy an'alaridagi munozara tushunchasi o'zaro solishtirildi. Bu yondashuv munozaraning dialektik, ritorik va epistemologik funksiyalaridagi o'xshashlik va farqlarni aniqlash imkonini berdi. Shu orqali turli sivilizatsiyalarda munozaraning ijtimoiy va ilmiy vazifalari qanday shakllanganligi ochib berildi. Uchinchidan, analitik metod yordamida munozara janrining nazariy asoslari, uning mantiqiy tuzilishi hamda argumentatsiya mexanizmlari tahlil qilindi. Bu jarayonda munozaraning ilmiy tafakkurni shakllantirishdagi o'rni va uning bilish jarayonidagi funksional ahamiyati yoritildi. To'rtinchidan, sistemali yondashuv orqali munozara janri adabiyot, falsafa, mantiq va pedagogika fanlari kesimida yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqildi. Bu yondashuv munozarani alohida hodisa emas, balki murakkab ilmiy-kommunikativ tizim sifatida talqin qilish imkonini berdi. Beshinchidan, germenevtik metod qo'llanilib, qadimgi va o'rta asr manbalari matni mazmunini chuqur talqin qilish amalga oshirildi. Bu metod matnlarning yashirin ma'nolarini ochib berish va ularning zamonaviy ilmiy talqinini shakllantirishga xizmat qildi. Shuningdek, tadqiqot davomida induksiya va deduksiya usullaridan ham foydalanildi: alohida tarixiy faktlar asosida umumiy ilmiy xulosalar chiqarildi hamda umumiy nazariy qoidalar asosida xususiy holatlar tahlil qilindi. Xulosa qilib aytganda, qo'llanilgan metodologik yondashuvlar munozara janrining tarixiy rivojlanishini chuqur va har tomonlama tahlil qilish, uning ilmiy-nazariy mohiyatini ochib berish hamda zamonaviy ilmiy tafakkurdagi o'rnini asoslash imkonini berdi.

Muhokama. Tadqiqot natijalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, munozara janri tarixiy jihatdan nafaqat adabiy yoki notiqlik hodisasi, balki inson tafakkurining evolyutsiyasini belgilovchi muhim epistemologik mexanizmdir. Uning rivojlanish bosqichlari turli davrlarda turlicha ijtimoiy, falsafiy va madaniy ehtiyojlar bilan bog'liq holda shakllangan bo'lib, har bir tarixiy bosqich munozaraning yangi funksional jihatlarini yuzaga chiqargan. Antik davr falsafasida, xususan Aristotile va Plato qarashlarida munozara haqiqatni aniqlashning asosiy vositasi sifatida talqin qilingan. Bu davrda munozara ko'proq mantiqiy isbotlash va dialektik qarama-qarshilik shaklida namoyon bo'lgan. Shu nuqtai nazardan, munozaraning asosiy vazifasi qarama-qarshi fikrlar to'qnashuvi orqali bilimni aniqlashtirish va umumiy haqiqatga yaqinlashishdan iborat bo'lgan. Sharq falsafiy an'alarida esa munozara yanada kengroq epistemologik mazmunga ega bo'lib, u faqat bahs emas, balki bilimni tekshirish va takomillashtirish vositasi sifatida qaralgan. Al-Farabi va Avicenna asarlarida munozara mantiqiy tafakkur bilan uzviy bog'langan bo'lib, u ilmiy bilish jarayonining ajralmas qismi sifatida ko'riladi. Al-Biruni esa ilmiy munozarani empirik kuzatuv va tajribaga asoslangan bilim ishlab chiqarish vositasi sifatida talqin qiladi, bu esa munozaraning amaliy ilmiy ahamiyatini kuchaytiradi. O'rta asrlarda munozara asosan ta'lim tizimi va

diniy-ilmiy maktablar doirasida rivojlangan. Bu davrda munozara “bahs” va “jadal” shaklida namoyon bo‘lib, bilimlarni mustahkamlash va turli qarashlarni sinovdan o‘tkazish vositasi sifatida xizmat qilgan. Madrasalardagi ilmiy bahslar talabalar tafakkurini rivojlantirish, dalillash madaniyatini shakllantirish hamda mantiqiy fikrlashni kuchaytirishda muhim rol o‘ynagan. Yevropa Uyg‘onish davrida munozara ilmiy metodologiyaning ajralmas qismiga aylangan. Francis Bacon induktiv yondashuvni ilgari surib, tajriba va kuzatuvga asoslangan bilimni rivojlantirish zarurligini ta’kidlagan bo‘lsa, René Descartes ratsional shubha va mantiqiy tahlil orqali ilmiy haqiqatga erishish g‘oyasini asoslab bergan. Bu yondashuvlar munozarani sof falsafiy bahsdan ilmiy metod darajasiga ko‘tarishga xizmat qilgan. O‘zbek adabiy va ma’rifiy muhitida munozara janri ijtimoiy ongni shakllantirish vositasi sifatida alohida ahamiyat kasb etgan. Alisher Navoiy ijodida munozara ko‘pincha ma’naviy-axloqiy qarama-qarshiliklar orqali ifodalansa, jadid ma’rifatchilari, xususan Abdurauf Fitrat va Abdulla Avloni asarlarida u jamiyatni isloh qilish, fikriy uyg‘onish va tanqidiy tafakkurni shakllantirish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Umumiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, munozara janri tarix davomida o‘z funksiyasini doimiy ravishda kengaytirib borgan: dastlab u oddiy fikr almashish shakli bo‘lgan bo‘lsa, keyinchalik mantiqiy isbotlash, ilmiy metod, pedagogik vosita va ijtimoiy fikrni shakllantirish mexanizmiga aylangan. Shu jihatdan, munozara nafaqat tarixiy-adabiy hodisa, balki zamonaviy ilmiy tafakkurning ham asosiy komponentlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalariga ko‘ra, munozara janri insoniyat tafakkur taraqqiyotining eng qadimiy va eng muhim intellektual shakllaridan biri ekanligi aniqlandi. Uning tarixiy ildizlari qadimgi Sharq va Antik G‘arb falsafiy an‘analariga borib taqalib, keyingi davrlarda o‘rta asr ilmiy-ta’lim tizimlari hamda Uyg‘onish davri ilmiy metodologiyasi orqali yanada takomillashgan. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, munozara dastlab oddiy fikr almashish va bahs shaklida namoyon bo‘lgan bo‘lsa, vaqt o‘tishi bilan u dialektik tafakkur, ilmiy isbotlash, pedagogik metod hamda ijtimoiy ongni shakllantiruvchi muhim vositaga aylangan. Plato va Aristotile asarlarida munozara mantiq va ritorika bilan bog‘liq holda tahlil qilingan bo‘lsa, Sharq mutafakkirlari Al-Farabi, Avicenna va Al-Biruni uni ilmiy bilishning asosiy vositasi sifatida asoslab berganlar. Shuningdek, o‘zbek adabiy va ma’rifiy an‘analarida ham munozara janri muhim o‘rin tutib, Alisher Navoiy ijodida ma’naviy-falsafiy mazmunda, jadid adabiyotida esa ijtimoiy islohot va tanqidiy fikrlashni shakllantirish vositasi sifatida rivojlangan. Umuman olganda, munozara janrining tarixiy rivojlanishi uning doimiy ravishda murakkablashib, falsafiy, ilmiy va ijtimoiy funksiyalar bilan boyib borganini ko‘rsatadi. Bugungi kunda ham u ilmiy tadqiqotlar, akademik ta’lim va kommunikativ madaniyatning ajralmas qismi sifatida o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aristotle. Rhetoric. Trans. W. Rhys Roberts. Oxford University Press, 2007.
2. Aristotle. Organon. London: Penguin Classics, 2004.
3. Plato. Dialogues (The Republic, Phaedo, Apology). London: Penguin Classics, 2005.
4. Al-Farabi. Kitab al-Mantiq (Mantiq ilmi). Toshkent: Fan nashriyoti, 2018.
5. Ibn Sino (Avicenna). Donishnoma. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017.
6. Al-Biruni. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Toshkent: Fan, 2016.
7. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 2020.
8. Abdurauf Fitrat. Munozara. Toshkent: Ma'naviyat, 2019.
9. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent: O'qituvchi, 2018.
10. Francis Bacon. Novum Organum. Cambridge University Press, 2008.
11. René Descartes. Discourse on the Method. Oxford University Press, 2006.
12. Karimov, B. Adabiyotshunoslik asoslari. Toshkent: Universitet, 2021.
13. Qodirov, S. Mantiq va ilmiy tafakkur. Toshkent: Fan, 2022.